

Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?

Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici¹

Koen Vossen

ABSTRACT

In the Netherlands, the rise of new parties such as the Lijst Pim Fortuyn, the Partij voor de Vrijheid, lead by Geert Wilders and the movement Trots op Nederland, lead by Rita Verdonk, have attracted much attention. In an attempt to interpret and explain the (temporary) advance of these parties, both commentators and political scientists have often used the notion of populism. In most commentaries however, it remains unclear what the term exactly means and whether it has any explanatory value. The aim of this article is to investigate whether Rita Verdonk and Geert Wilders and their movements may actually be labelled as populist. By discerning the presence of the features of an ideal-typical populism in discourse and performance of both politicians their 'degree of populism' is measured. The differences in degree of populism also helps to explain why Geert Wilders and his party proved (thus far) more successful and durable.

KEYWORDS: populism, Netherlands, discourse, Geert Wilders, Rita Verdonk

1. Inleiding

Bij het begin van het zomerreces in juli 2008 riep de Nederlandse actualiteitenrubriek Netwerk 2008 uit tot 'jaar van het populisme'. Als reden noemde de redactie de grote hoeveelheid publiciteit die in de voorafgaande maanden was uitgegaan naar twee als populistisch omschreven politici: Rita Verdonk en Geert Wilders (Netwerk 2-7-2008). Rita Verdonk had op 3 april 2008 haar nieuwe beweging gelanceerd, Trots Op Nederland (TON), waarmee ze een 'nieuwe politiek' beoogde te gaan voeren, waarbij de burger weer centraal zou moeten komen staan. Geert Wilders had in de eerste maanden van 2008 de nationale politiek in grote spanning

gehouden met zijn aangekondigde anti-Islamfilm *Fitna*. De Partij voor de Vrijheid (PVV) van Wilders zakte na de vertoning van de amateuristisch aandoende film wel enigszins weg in de peilingen en leek de toekomst, electoraal gezien, aan Verdonks beweging te moeten laten. Een jaar na de uitzending van *Fitna* en de lancering van *Trots Op Nederland* wijzen alle opiniepeilingen echter weer in een heel andere richting. *Trots Op Nederland* lijkt, na een aantal ruzies en incidenten, op sterven na dood, terwijl de PVV aan een sterke opmars is begonnen. Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement van 4 juni 2009 behaalde de PVV 17% van de stemmen, waarmee ze alleen het CDA voor zich moest dulden, een overwinning die in veel commentaren wederom als teken van de opkomst van populisme werd geduid.

De opkomst van Wilders en Verdonk (zij het bij deze laatste voorlopig van kortstondige aard) is zeker opmerkelijk, maar is daarmee ook sprake van een opkomst van het populisme? In de commentaren die in kranten, tijdschriften en op televisie zijn verschenen, worden beide politici weliswaar vrijwel steevast met populisme in verband gebracht, maar in de meeste gevallen blijft vaag wat die betiteling precies betekent. Het veelvuldig gebruik van de term populisme voor zowel Wilders als Verdonk in de media (Vossen, 2008) en tegelijk de onduidelijke betekenis van die term schreeuwen om een meer gestructureerde analyse. Heel algemeen is het doel van dit artikel dan ook om na te gaan in hoeverre populisme voor zowel Wilders als Verdonk een juiste betiteling is. Met 'in hoeverre' wil ik aangeven dat ik beide politici tegen een ideaaltypisch populisme wil afzetten dat op basis van de theoretische literatuur over het thema geconstrueerd wordt. Als het ideaaltypische populisme zie ik een samenhangende serie kenmerken in opvattingen en optreden die in verschillende contexten kunnen voorkomen en met verschillende motieven kunnen worden ingezet. Door op de aanwezigheid van deze kenmerken te letten, kan men als het ware de populismegraad en het populistisch gehalte van een subject opsporen. Ik ga er daarbij in navolging van de meeste auteurs vanuit dat een term als populisme nooit de volledige lading van een concreet politiek verschijnsel kan dekken; het is er altijd slechts een onderdeel, een ingrediënt van. Waar het om gaat, is vast te stellen hoe 'smaakbepalend' dit ingrediënt is bij de politieke actoren Wilders en Verdonk. De sociologische kenmerken van hun achterban, het electorale effect van hun leiderschap, de achtergronden van hun wisselende populariteit en de verklaring voor het moment van opkomst vergen een ander onderzoek en laat ik hier grotendeels buiten beschouwing.

2. Kenmerken van populisme

Veel van de inmiddels omvangrijke groep auteurs die zich met populisme hebben beziggehouden, introduceren het verschijnsel met de opmerking dat populisme een uitermate glibberig concept is. Die glibberigheid is voor een belangrijk deel het resultaat van het ontbreken van een zelfbenoemd populisme, dat als standaard kan gelden, alsook van de negatieve bijklank die het begrip heeft. Bovendien bestaat onduidelijkheid of populisme bovenal moet worden beschouwd als stijl (Pfahl-Traughber, 1994; Taguieff 1995), als discours (Hawkins, 2009), als mentaliteit (Pasquino, 2008), als syndroom (Wiles, 1968), als strategie (Ware, 2002), als dimensie van een politieke cultuur (Worsley, 1968) of als een al dan niet ‘dunne’ ideologie (Mudde, 2004; Jagers 2007). Toch valt bij studie van de vele pogingen tot definiëring op dat er – los van de vraag of het nu als ideologie, discours, stijl, mentaliteit of strategie moet worden beschouwd – een vrij grote mate van consensus bestaat over de kern van het populisme. Die kern bestaat allereerst uit de *perceptie* van de bestaande politiek als een moreel conflict tussen twee homogeen geachte groepen, een boosaardige elite tegenover een deugdzaam volk of in Muddes woorden “the pure people” ‘versus “the corrupt elite” (Mudde, 2007, 23). Deze perceptie van de bestaande politiek gaat gepaard met de *aspiratie* om de boosaardige elite uit het centrum van de macht te verdrijven en te vervangen door het deugdzaam volk. Het resultaat zal de ultieme vestiging van een werkelijke democratie zijn waarin het deugdzaam volk zijn wil direct weerspiegeld ziet in de politieke macht.

Een in morele termen beschreven tegenstelling tussen volk en elite is dan ook het voornaamste kenmerk waar op gelet moet worden bij een onderzoek naar het populistisch gehalte van het subject. In een vergelijkende studie van populistische vertogen herkent Hawkins populisme in het manicheïstische karakter van een discours over de relatie volk en elite. Beide krijgen de status van metapersonages met een eigen karakter, stem en wil, waardoor politiek het karakter krijgt van een “cosmic struggle between good and evil”, waarbij er slechts één winnaar kan zijn en waarbij aan alle politieke onderwerpen een morele dimensie wordt gegeven (Hawkins, 2009, 1041-1043; Taguieff, 1995, 32). Een populistisch discours kenmerkt zich dus door enerzijds een onscrupuleuze en consequente ‘demonisering’ van de elite als de vijand *tout court* en anderzijds door een verheerlijking van het ware volk als de drager van alle deugden en daarmee ook als de bringer van wijsheid en geluk. Waar de elite slechts leugens, corruptie en bedrog in pacht heeft, zijn onder het volk volgens de populist de echte wijsheid, oprechte emotie, authentieke inzichten en werkelijk praktische, op ervaring gebaseerde oplossingen te vinden. Verkettering van de elite en verheerlijking van het volk zijn kortom de essentiële kenmerken van het populistisch discours.

De meeste populismetheoretici nemen echter geen genoegen met enkel deze minimalistische definitie en proberen op basis van vergelijkend onderzoek aanvul-

lende kenmerken te vinden. Evenredig daaraan neemt vanzelfsprekend ook het risico van ‘conceptual stretching’ toe, met als bekendste voorbeeld de lijst van 24 kenmerken van populisme die Peter Wiles in 1968 opstelde (Wiles, 1968, 166-171). Hier beperken we ons tot vijf aanvullende kenmerken die enerzijds in de geraadpleegde literatuur sterk benadrukt worden, en die anderzijds direct samenhangen met het populistische kernconcept van het deugdzame volk tegenover de corrupte elite. Men kan deze aanvullende kenmerken dan ook het beste omschrijven als de smaakversterkers die het populistische basisingrediënten versterken en duidelijker zichtbaar maken. Deze smaakversterkers worden echter ook in combinatie met andere basisingrediënten gebruikt en ze zijn dan ook niet exclusief populistisch. Een eerste smaakversterkend kenmerk is een neiging tot samenzweringstheorieën (Taggart, 2000, 105-106; Hawkins, 2009; Mudde, 2007, 66-89; Wiles, 1968, 167). Hoewel een neiging om samenzweringen te ontwaren bepaald niet is voorbehouden aan populistten (Aaronovitch, 2009), sluit zij wel logisch aan bij het kernconcept van populisme. Wie, zeker in de context van een parlementaire democratie met vrije verkiezingen, de elite als een homogene groep met één wil en karakter voorstelt, zal de manifeste verschillen in belangen, beginselen en beleid tussen de verschillende groepen die de elite uitmaken moeten zien te verklaren. Het meest logische antwoord is dan de complottheorie dat de verschillende groepen die de elite uitmaken (politici, partijen, bestuurders, media) onderlinge verschillen ‘verzinnen’ om het volk zand in de ogen te strooien. Achter een rookgordijn van politieke schijngevechten, ingewikkeld taalgebruik en vage procedures heeft die elite echter slechts één belang: het handhaven van de eigen positie. Deze samenzwering strekt zich in het populistisch discours bovendien meestal uit tot nog een derde metapersonage, namelijk een door de elite welbewust bevooroordeelde groep in de samenleving, die echter buiten het ware volk valt. Onder meer Albertazzi en McDonnell (2008, 3) zien de constructie van een relatie tussen “a set of elites and dangerous others” zelfs als essentieel voor populisme. Deze *out-group* kan in etnische (allochtonen, joden) of religieuze termen (de Islam, de rooms-katholieke Kerk) worden gedefinieerd, maar ook in sociaaleconomische termen (werklozen en profiteurs van de welvaartstaat of juist rijke ondernemers en bankiers die vette bonussen opstrijken). Soms worden deze *out-groups* als vijfde colonne van een duistere buitenlandse macht voorgesteld (het Vaticaan, de internationale vrijmetse-larij, de Europese Superstaat, het Kremlin of het Pentagon), die op het punt staat de natie definitief te overheersen. Kenmerkend voor dit type discours, door Berlet en Lyons (2000, 9-10) “conspiracism” genoemd, is in ieder geval dat sprake is van een niet direct waarneembare relatie tussen verschillende groepen die ten koste gaat van het volk, waarbij de populist de rol heeft van de klokkenluider die het volk waarschuwt voor het dreigende gevaar.

Een tweede smaakversterkend kenmerk dat door verschillende onderzoekers naar voren wordt gebracht, is een voorkeur voor een stijl die als volks wordt getypeerd

(of soms negatiever ook vulgair of ordinair wordt genoemd). Tegenover de valse mores en taalgebruik van de elite proberen populistten een ‘onopgesmukte’ authentieke volkse toon en stijl te vinden die de eigen bewondering voor en verwantschap met het volk moet onderstrepen (Pfahl-Traugher, 1994, 17-24; Kazin, 1995; Abts, 2004; Taguieff, 1995; Blommaert, 2004). Dit betekent meestal dat men met korte en krachtige termen, polemische spot, persoonlijke ervaringen en anekdotes en logische, concrete oplossingen meent te vertolken wat gedacht wordt de taal en opvattingen van de straat te zijn, van de borreltafel, de voetbalkantine en de werkvloer, kortom van ‘de gewone mensen’ of het volk. Het etaleren van volksverbondenheid kan zich ook uiten in het dragen van ‘gewone’ kleding, het spreken met een sterk accent of een opzichtig weigeren zich aan te passen aan gangbare politieke gedragsregels (Taggart, 2000, 39; Kazin, 1995; Taguieff, 1995). Deze meer stilistische smaakversterker is evenmin louter voorbehouden aan het populisme: een ostentatief vertoon van volksheid kan ook zijn ingegeven door demagogische motieven – electoraal winstbejag – of door een streven om de kloof tussen politiek en burger te verkleinen dat nog niet direct als populistisch hoeft te worden gekenschetst (Koole 2009, 35-36). In een breder populistisch discours, gefundeerd op het volk-elite antagonisme, verwijst een volkse stijl naar, en versterkt hij, de diepe overtuiging dat het volk in alle opzichten (dus ook in stilistisch opzicht) superieur is.

Een derde smaakversterkend kenmerk is een sterk voluntaristisch discours. Het verwijst vooral naar de populistische aspiratie om een werkelijke democratie te vestigen. Populisten beschouwen het bestuur van een land niet als een vanuit zijn aard bijzonder complexe bezigheid, maar als een door de elite nodeloos complex gemaakte bezigheid (Stoker, 2006; Canovan, 1999; Pasquino, 2008). Daartegenover stellen populistten een grenzeloos vertrouwen in wat kan worden bereikt als de wil van het volk het richtsnoer wordt. Zodra het volk, belichaamd door de populistische beweging, de elite als machthebber heeft vervangen, zullen allerlei problemen, die door de elite als onoplosbaar dan wel als voldongen feiten werden aanvaard, worden opgelost dankzij ‘het gezonde verstand’ en de ‘praktische zin’ die het volk eigen zijn. Internationale afspraken en verdragen, constitutionele beperkingen, economische prognoses en bureaucratische procedures, ze kunnen in het populistische discours zonder problemen en zonder gevolgen worden genegeerd dan wel de wacht aangezegd als zij in strijd zijn met de volkswil. Een dergelijk voluntaristisch discours is in de context van populisme wel beschouwd als een utopisch verlangen naar het einde van alle politiek en verdeeldheid – waardoor populisme volgens McRae (1969, 157) kan worden beschouwd als “another attempt to escape from the burden of history” – of als een al dan niet bewuste miskennis van de complexiteit van politiek in een rechtsstaat en een pluralistische samenleving dan wel als een mobilisatiestrategie waarin geappelleerd wordt aan een meer emotionele, verlossende dimensie van democratie (Canovan, 1999). Hier kunnen we ons beperken tot de vaststelling dat een populistisch discours óók herkend kan

worden aan een sterk, door weinig praktische bezwaren gehinderd geloof in het vermogen om gesignaleerde problemen op te lossen.

Een vierde en vijfde kenmerk verwijzen eveneens naar de populistische aspiratie, maar dan meer naar de wijze waarop populistten menen dat die superieur geachte wil van het volk luid en duidelijk kan klinken. Tegenover de vele intermediaire structuren en procedures pleiten populistten voor een democratie met zomin mogelijk drempels en restricties, waardoor het volk zijn wil direct weerspiegeld kan zien in de politiek. In de populistische perceptie worden de bestaande politieke instituties, procedures, organisatievormen en mores immers voorgesteld als machtsmiddelen van de elite en stoorzenders die de in wezen luid en duidelijk sprekende stem van het volk vervormen tot een kakofonie van stemmen. Op twee manieren, die elkaar niet behoeven uit te sluiten, wordt het mogelijk geacht om de stem van het volk ‘onbemiddeld’ te laten weerklinken. Allereerst is dat door de invoering van vormen van directe democratie die een duidelijke meerderheid opleveren en waarmee de bemiddeling door politieke partijen zoveel mogelijk wordt omzeild. Hoewel, zoals Taggart (2000, 103-104) overtuigend stelt, populisme soms wat al te snel wordt beschouwd als “almost synonymous with direct democracy” is de aanwezigheid van pleidooien voor een meer directe democratie wel een mogelijke indicator voor een populistisch gehalte. Zij biedt immers een antwoord op de vraag hoe een deugdzaam volk zonder tussenkomst van een corrupte elite zeggenschap kan krijgen en werkt aldus in de populistische context als ‘smaakversterker’ van de basisingrediënten.

Een voorkeur voor sterke, charismatische leiders kan gezien worden als een andere oplossing voor het probleem van bemiddeling. Hoewel weinig auteurs meegaan met Alexandre Dorna (1998) die in het charismatisch leiderschap de essentie van populisme ziet, zien vrijwel alle auteurs de cultus van charisma en gepersonaliseerde politiek als een belangrijk nevenverschijnsel van populisme. Charisma moet daarbij in de klassieke, weberiaanse zin worden opgevat als het toedichten van bijzondere, quasireligieuze persoonlijke eigenschappen aan een leider. Dit charisma blijkt uit én verklaart het vermogen van deze leider om te voldoen aan de paradoxale eis om enerzijds het gewone volk te verstaan en te belichamen en anderzijds dit volk de weg te wijzen en zijn problemen op te lossen (De Haan, 2003; Berting, 2003; Canovan, 1999, 6; Taggart 2000, 100-103; Mudde, 2007, 260-264). Als leider en belichaming van een populistische beweging moet een charismatische leider tegelijk ieder vermoeden ontkrachten dat hij/zij – net als vele van zijn (pseudo)charismatische voorgangers – de stem van het volk slechts gebruikt als middel om zelf tot de elite te behoren. Vandaar dat, zoals vooral Paul Taggart (2000) benadrukt, de charismatische leiders van populistische bewegingen zich graag als onbesmette en in wezen apolitieke buitenstaanders presenteren – “reluctant politicians” – die zich, hoewel zonder innerlijke behoefte om zich in de politiek te mengen, geroepen voelen door een volk in nood. Voor ons onderzoek betekent dit dat we onze focus enerzijds moeten richten op de door aanhangers aan de leider toegedichte eigen-

HOE POPULISTISCH ZIJN GEERT WILDERS EN RITA VERDONK?

schappen en anderzijds op de pogingen van de leider om zichzelf te presenteren als een politicus tegen wil en dank, die de stem van het volk verstaat.

Aldus komen we tot een serie van zeven kenmerken van populisme, waarvan de eerste twee – het verketteren van de elite en een verheerlijking van het volk – als essentieel worden beschouwd. Op een rij gezet zijn dit:

Basingrediënten
1. Anti-elite
2. Volksverheerlijking
Smaakversterkers
3. Samenzweringstheorie
4. Volkse stijl
5. Voluntarisme
6. Directe democratie
7. Charismatisch leiderschap

Hoe populistisch een beweging of politicus genoemd kan worden, hangt dan af van de aanwezigheid van allereerst de basisingrediënten en vervolgens van de aanvullende kenmerken, de ‘smaakversterkers’ die deze basisingrediënten versterken en duidelijker zichtbaar maken. Deze kenmerken betreffen de denkbeelden en het vertoog, maar zeker bij kenmerken 4 en 7 ook de manier van doen en de uitstraling van een politicus. Om het populistisch gehalte op het spoor te komen, zal het net dus breed moeten worden uitgeworpen, met alle mogelijke problemen vandien. Alvorens de onderzoeksresultaten worden gepresenteerd, zal daarom eerst nog wat langer worden stilgestaan bij de gevolgde methode.

3. Opmerkingen van methodologische aard

Op welke wijze kan het populistisch gehalte van een discours onderzocht worden? In de politicologische literatuur kunnen enkele expliciete pogingen worden onderscheiden, waarbij sommige vooral kwalitatief en andere meer kwantitatief van aard zijn (Jagers en Walgrave, 2007; Hawkins, 2009). In de Lage Landen is de meest ambitieuze studie dienaangaande het proefschrift van Jan Jagers uit 2007. Daarin doet hij een kwalitatief onderzoek naar het populistisch gehalte bij drie Vlaamse partijen aan de hand van de aanwezigheid van de populistische kernconcepten volk, establishment en democratie in het discours. Hij maakt daarbij slechts gebruik van door hem betrouwbaarder geachte partijinterne literatuur uit een beperkt aantal jaren. Deze keuze zou in het geval van Wilders en Verdonk

echter praktische problemen opleveren: bij beide partijen is in de hier onderzochte periode nog nauwelijks sprake van een partijorganisatie en (voor zover valt na te gaan) derhalve ook nauwelijks van partijinterne literatuur. Meer principieel kan men zich bovendien afvragen of een onderzoek naar een populistisch discours zich niet juist moet richten op de communicatie met het brede publiek, zoals dat bijvoorbeeld in interviews en reportages is vastgelegd.

Onderzoek in dergelijke journalistieke bronnen stelt ons bovendien beter in staat om de voor analyse van populisme essentiële stijlaspecten – charisma, volkse stijl, apolitieke presentatie – mee te nemen, die anders onderbelicht zouden blijven. Natuurlijk bestaat daarbij het risico van vertekening door tussenkomst van de journalist. Dit risico kan worden verkleind door enerzijds het net breed uit te werpen en dus veel interviews en reportages onder het licht te houden, terwijl anderzijds als tegenwicht ook gebruik wordt gemaakt van bronnen die door de actoren zelf zijn geproduceerd. Met behulp van de elektronische krantenbank Lexis Nexis en de uitgebreide websites van de Partij voor de Vrijheid/Groep Wilders en Trots Op Nederland is daarom een grote hoeveelheid relevante bronnen geselecteerd uit de periode tussen januari 2003 tot juni 2009 (grotendeels het tijdvak tussen de Tweede Kamerverkiezingen van 2003 en de Europese Verkiezingen van juni 2009). Het gaat daarbij behalve om interviews, portretten en reportages ook om transcripties van toespraken van beide politici binnen en buiten de Tweede Kamer, om partijdocumenten (verkiezingsprogramma en visies) en om columns en weblogs.

Het bronnenbestand met betrekking tot Wilders is wel meer divers en uitgebreider, wat samenhangt met de leeftijd van de PVV/Groep Wilders in vergelijking met TON (in mei 2009 4,5 jaar tegenover 1 jaar), maar ook met de grotere politieke activiteit die Wilders aan de dag heeft gelegd. Waar Wilders (alleen of in samenwerking) meer dan twintig opinieartikelen voor een krant heeft geschreven, een autobiografie heeft gepubliceerd (*Kies voor Vrijheid* 2005) en tijdelijk columnist was voor de populaire website GeenStijl is Verdonks schriftelijke productie (los van ministeriële stukken) voor zover bekend beperkt tot enkele uitgeschreven toespraken, notities op haar weblog, enkele korte verklaringen op de website van TON en (mede)auteurschap van enkele partijdocumenten. Ook is Geert Wilders vaker onderwerp geweest van biografische publicaties dan Verdonk. Om een niet al te grote disbalans te laten ontstaan is de selectie in het geval van Wilders daarom iets strenger geweest. Slechts zijn bijdragen in de Tweede Kamer tijdens Algemene Beschouwingen en Verantwoordingsdag zijn meegenomen, terwijl die van fractiegenoten in het geheel buiten beschouwing zijn gelaten. Van de in totaal 76 gevonden interviews zijn bovendien alleen de meer uitgebreide vraaggesprekken onderzocht, terwijl ook een aantal speeches, opiniestukken en columns is weggelaten. Een lijst van onderzochte bronnen is opgenomen op het einde van deze bijdrage.

De keuze om een breed palet aan bronnen te gebruiken betekent tegelijk dat is afgezien van een strenge methodologische decoding die hoort bij het type dis-

coursanalyse, dat Jagers in zijn onderzoek naar het populistische karakter van enkele Vlaamse partijen heeft toegepast. In plaats daarvan is gekozen voor een meer holistische decoding van een politiek verschijnsel, met bovengenoemde kenmerken als richtlijn. In methodologisch opzicht past deze werkwijze meer in de hermeneutische traditie binnen de (contemporaine) geschiedschrijving en het onderzoek naar politieke cultuur (bv. Pels & Te Velde, 2000) dan in de traditie van de kritische discoursanalyse. Wat daarbij aan methodologische precisie wellicht verloren gaat, wordt gewonnen door de verscheidenheid aan bronnen en de duur van het onderzochte tijdvak. In de conclusie zullen enkele evaluerende opmerkingen over deze werkwijze worden gemaakt.

Hoewel zijn naam in de kantlijn enkele malen wordt genoemd, is er voor gekozen om geen systematische studie te doen naar Pim Fortuyn. Daar Fortuyn vrij algemeen als grondlegger of in ieder geval als aanjager van het nieuwe Nederlandse populisme wordt beschouwd (Pels, 2004; Ellemers, 2002), is dit een keuze die de reikwijdte van dit artikel zeker beperkt. Behalve praktische overwegingen – goed onderzoek hiernaar zou de omvang van het artikel overschrijden – speelt hierbij ook een rol dat het toevoegen van onderzoek naar Fortuyn een zeker chronologisch probleem met zich brengt. De vergelijking zou met andere woorden minder zuiver zijn, aangezien Fortuyn aan Wilders en Verdonk voorafging.

Ten slotte een opmerking over de annotatie. Vanwege de leesbaarheid en omvang is daarbij gebruikgemaakt van afkortingen: IRV verwijst naar de genummerde lijst met interviews met Rita Verdonk, RGW naar de genummerde lijst met reportages over Geert Wilders enzovoort.

4. Geert Wilders

Het is niet moeilijk om in het politieke discours van Geert Wilders een aantal van de bovengenoemde kenmerken van populisme terug te vinden. Hoewel door de jaren heen in steeds sterkere termen, wordt in vrijwel alle geraadpleegde bronnen op een of andere manier het politieke establishment bekritiseerd, terwijl Wilders zeker na 2003 bovendien vrijwel geen mogelijkheid onbenut laat om de Islam te veroordelen. De afkeer van het establishment en van de Islam zijn zeker na zijn vertrek uit de VVD in september 2004 en de moord op Theo van Gogh in november 2004 vervlochten geraakt in een samenzweringstheorie, die het fundament is gaan vormen van zijn discours.

Er is inmiddels veel gespeculeerd over de herkomst van Wilders' weerzin tegen de Islam. Als mogelijke oorzaken zijn genoemd: zijn sterke identificatie met de staat Israël (Portretten en biografische artikelen Geert Wilders (PGW) 7), zijn leefsituatie van permanente beveiliging (PGW 3, 4) of zelfs zijn Indische achtergrond

(PGW 1). Zeker is dat hij als jong VVD-parlementariër al in december 1999, dus ruim anderhalf jaar voor de aanslag in New York, de Tweede Kamer reeds waarschuwde voor de gevaren van islamitisch terrorisme. Toch gaat hij zich pas vanaf 2003 voor het eerst tegen de Islam *tout court* keren en niet slechts tegen het islamitische terrorisme. Allereerst als bondgenoot van partijgenote Ayaan Hirsi Ali maar na zijn vertrek uit de VVD in september 2004 (vanwege zijn houding tegenover een mogelijk Turks EU-lidmaatschap) als zelfstandig kamerlid. Vanaf zijn *Alleingang* gaat hij in onmiskenbaar steeds radicalere bewoordingen de Islam neerzetten als een totalitaire ideologie vergelijkbaar met het communisme en het fascisme, die uit is op niets minder dan op de onderwerping en islamisering van het Westen. Vanaf 2007 zinspeelt hij er in navolging van de bekende Eurabiëtheorie van Bat Ye'or (2001, 2005) meermaals op dat de massale immigratie van islamitische gastarbeiders onderdeel is van een strategie van onderwerping (onder meer Columns/opiniestukken Geert Wilders (CGW) 1, 2, 5, 6, 9, Toespraken Geert Wilders (TGW), 2, 3, 9, PGW 2). Allerlei problemen – van criminaliteit onder Marokkaanse jongeren tot importbruiden en van ondeugdelijk islamitisch onderwijs tot de cartoonrellen – worden als bewijs opgevoerd. Ook is zijn retoriek sindsdien doorspekt met allerlei Arabische termen (*Dhimmi*, *Takkiya*, *Fitna*, *Jihad*, *al-Hijra*) die op deze heimelijke islamiseringstrategie terugslaan, alsook met verwijzingen naar een hele serie geleerde medeklokkenluiders in binnen- en buitenland die steeds meer een eigen intellectuele gemeenschap vormen (Carr, 2006; Betz, 2007; Jansen en Snel, 2008): behalve Bat Ye'or en Ayaan Hirsi Ali onder meer de arabisten Hans Jansen, Urbain Vermeulen, Raphael Israeli en Daniel Pipes, de politicologen Charles Krauthammer en Samuel Huntington en de journalisten Robert Spencer, Douglas Murray, Bruce Bawer en de inmiddels overleden Oriano Fallaci.

Een tweede grote vijand in het wereldbeeld zoals Wilders dat ons in de geraadpleegde bronnen voorschotelt, is de Nederlandse politieke elite en daarmee verbonden geachte sectoren in de maatschappij (media, ambtenarij, grote delen van het maatschappelijk middenveld, universiteiten). Door die elite uitdrukkelijk als een *linkse* elite te typeren verbindt Wilders zijn anti-establishmentretoriek met een grondige afkeer van links, waarvan hij al sinds zijn eerste publieke uitingen als VVD-parlementariër blijk geeft (PGW 16, 17, 18). Met provocerende uitspraken en openlijke flirts met het CDA jaagt hij coalitiepartners D66 en PvdA verschillende malen op de kast. Als woordvoerder sociale zaken van de VVD tart hij de sociaaldemocraten in 1999 al met een uitspraken als “de PvdA zal niet zal rusten voordat alle Nederlanders in de WAO zitten” (Interviews Geert Wilders (IGW) 44). In het grote verlies dat de VVD in 2002 lijdt, ziet Wilders een bewijs dat de partij onder Hans Dijkstal een te linkse en te softe koers is gaan varen (Documenten Geert Wilders (DGW) 5). Wilders geeft sindsdien in vrijwel ieder interview schijnbaar ongeremd uiting aan zijn “gruwelijke hekel aan links”, dat de “wereld nooit heeft vooruit geholpen” (IGW 31, 38, 39, 41, PGW 9, 10, 14) In een interview met het

blad *Esquire* in mei 2004 vergelijkt hij zichzelf na een tirade tegen links (“Of ze zich nu sociaal-liberaal, sociaal-democraat of weet ik veel wat noemen: het zijn allemaal socialisten. Het is één pot nat. Ze hebben allemaal dezelfde rare ideeën”) zelfs met de Amerikaanse communistenjager Joe McCarthy (IGW 40).

Na zijn vertrek uit de VVD identificeert hij steeds uitdrukkelijker links met de elite. Wilders beschouwt links daarbij niet zozeer als een tamelijk objectief en neutraal begrip, waarmee bepaalde beleidsvoorkeuren worden aangeduid en gepositioneerd binnen het politieke spectrum: zo heeft hij zich wel verschillende malen positief uitgelaten over de Socialistische Partij van Jan Marijnissen als een niet-elitair en authentiek links geluid (IGW 19, IGW 38, RGW 8). Het door hem vervloekte links wordt vooral geacht een in zijn ogen slappe, sterk op postmateriële waarden gerichte progressiviteit te zijn en een “politieke correctheid” die zich sinds de jaren zestig vanuit D66, GroenLinks (en voorlopers) en de PvdA als een inktvlek over de politieke elite zou hebben verspreid tot diep in de VVD en het CDA. Door een strategie van stelselmatig depolitiseren van iedere kwestie, subsidiëren van instrumenten voor een linkse meningsvorming (onder meer door “de ellendige linkse staatsomroep”) en het negeren en zelfs demoniseren van tegengeluiden heeft een linkse elite het land “geschaakt” en de democratie “gekaapt” (onder meer PGW 5, TGW 1, 6, CWG 3).

Met deze voorstelling van een elitesamenzwering haakt Wilders aan bij Fortuyns befaamde metafoer van de “Linkse Kerk”, die de Nederlandse politiek en samenleving domineert. Hij lijkt echter ook geïnspireerd te zijn door denkbeelden uit het Amerikaanse neoconservatisme. Na 2002 heeft Wilders verschillende bezoeken gebracht aan neoconservatieve denktanks (RGW 2, 10, PGW 6), terwijl hij tussen eind 2004 en augustus 2006 nauw samenwerkte met Bart-Jan Spruyt, die als voorzitter van de Edmund Burkestichting het Amerikaanse neoconservatisme in Nederland heeft gepropageerd (Spruyt 2006). In de in neoconservatieve kringen populaire ‘new-class-theory’ heet het dat nieuwlinks zich dankzij een sinds de jaren zeventig stelselmatig gevoerd beleid van vriendjespolitiek, oeverloze subsidieverstrekingen aan non-profitinstellingen en taboeïsering van ieder tegengeluid meester heeft gemaakt van het grootste deel van de publieke sector, de media, de universiteiten, de rechterlijke macht en de politiek (Mudde, 2004) Links (*liberal* in de Verenigde Staten) is daardoor een synoniem van elite geworden, waarmee de rechtse (conservatieve) waarden vanzelf die van het volk zijn geworden. Conservatisme en populisme vallen aldus samen, evenals progressiviteit en elitisme. Anders dan veel Amerikaanse neoconservatieven ziet Wilders de grote erfzonde van deze geconstrueerde vijand echter niet in de ondermijning van traditionele christelijke waarden (zijn PVV werpt zich op als de beschermer van homo- en vrouwenemancipatie tegen de Islam en is niet gekant tegen embryoselectie, euthanasie of abortus), maar juist in de relativering van het gevaar van de Islam voor de westerse moderniteit. Door de superioriteit van de westerse waarden te relativieren

heeft links de islamisering van het Westen toegestaan en daarmee de toekomst van het Westen op het spel gezet (CGW 1, 2). In navolging van de Eurabiëtheorie van Bat Ye'or (2001, 2005) insinueert Wilders een aantal malen zelfs dat links, verblind door een “pervers cultuurrelativisme” en bezeten door de behoefte aan nieuwe stemmers, bij volle verstand zijn zegen heeft gegeven aan de massale immigratie van islamitische immigranten en daarmee impliciet aan de islamisering (IGW 2, 12, 18, TGW 6, 9, 12, CGW 6).

Naast het complotdenken is ook een sterk voluntaristisch element herkenbaar in het discours van Wilders. Zijn apocalyptische analyse van een wereld vol conflicten, gevaren en complotten gaat steeds gepaard met de hoopvolle boodschap dat het tij te keren is, als tenminste gekozen wordt voor een andere politiek en andere politici. Wilders' favoriete historische analogie is hier de vervanging van de slappe *appeaser* Neville Chamberlain (waarmee hij menig hedendaags politicus vergelijkt) door de jarenlang genegeerde klokkenluider Winston Churchill, de politicus aan wie Wilders zich door de jaren heen waarschijnlijk het meest heeft gespiegeld (IGW 2, CGW 7, TGW 3, 4, 5). Net als in 1940 is het in Wilders' analyse “vijf voor twaalf” en komt het aan op directe en keiharde actie, op “doorpakken”, op lef en moed, kortom op al die eigenschappen waaraan het de verzameling “grijze muizen met hun “D66 proza” ontbreekt (RGW 7, IGW 38, 40, 42). In een periode van hoge nood zijn de marges van democratische politiek volgens Wilders immers zo smal als we zelf willen: “we kunnen alles, als we maar willen. We kunnen de grondwet wijzigen, we kunnen internationale verdragen opzeggen” (IGW 12). Daarvoor zijn wel krachtige, strijdbare en standvastige leidersfiguren nodig, krachtmensen die nooit zullen capituleren en die zich niet verschuilen achter allerlei procedures, wollig taalgebruik en juridische beperkingen. Behalve Churchill noemt Wilders ook Ronald Reagan, Margaret Thatcher en Ariel Sharon als voorbeelden (Blok & Van Melle, 2008; PGW 7, TGW 3, RGW 2), terwijl hij zichzelf vanaf de eerste interviews ook graag stileert als een “keiharde realist” die zich “door niets en niemand” van de wijs laat brengen, die “lak heeft aan de mening van anderen”, die een hekel heeft aan “kleffe harmonie” van “liederen zingen, gele polsbandjes dragen en elkaars handjes vasthouden” en die “nooit een millimeter” zal wijken en die “altijd tot het gaatje gaat” (IGW 4, 7, 11, 13, 16, 30, 38, PGW 13, 14). Conflicten gaat hij “nooit en te nimmer” uit de weg en ziet hij in tegenstelling tot de “laffe politici” als heilzaam. Waar zijn Nederlandse medepolitici de schrik om het hart sloeg toen George W. Bush het in zijn *state of the union* voor het eerst over de *Axis of Evil* had, kreeg Wilders er van opwinding “letterlijk kippevel van”: “Fantastisch! Precies zoals ik denk!” (IGW 12).

Kan aldus in het discours van Wilders zonder veel problemen een *conspiracism*, een afkeer van het establishment en een sterk voluntarisme worden gevonden, de andere kenmerken -volksverheerlijking, directe democratie, charismatisch leiderschap – zijn moeilijker vast te stellen. Zo is er bij het vaststellen van het charismatische element het praktische probleem dat Wilders zijn partij niet heeft open-

gesteld voor leden en zich zelden in het openbaar vertoont. Overigens lijkt die schuwheid niet slechts ingegeven door veiligheidsoverwegingen. Al voor de vele bedreigingen publieke optredens precair maakten, verliet Wilders, afgaande op interviews, het Binnenhof vrijwel alleen voor werkbezoeken aan het Midden-Oosten of voor meeloopstages bij ministeries van buitenlandse zaken van landen die echt iets betekenen in de wereldpolitiek (IGW 19, PGW 5, 15, DGW 5; Blok & Van Melle, 2008). We kunnen daarom hooguit afgaan op de lovende woorden van zijn fractiegenoten en op verspreide berichten in sommige met Wilders' sympathiserende internetcommunities (bijvoorbeeld Wilderspvv.Hyves, Geertwildershuyves.net, Het Vrije Volk, GeenStijl). Daar lijkt de PVV-voorman vooral de status te hebben van een politieke actieheld, die een soort spannende eenmansguerilla tegen de rest van de wereld voert, waarvan de verschillende episodes vanop een veilige afstand kunnen worden gevolgd. Dergelijke opmerkingen blijven echter hoogst impressionistisch zolang het onderzoek naar zulke uitingen op het internet, door allerlei voor de hand liggende methodologische problemen, nog in de kinderschoenen staat.

Wel kan met kracht van bewijs worden gesteld dat Wilders bepaald niet voldoet aan het populistische leaderstype van de onbesmette buitenstaander die zich met tegenzin in de politiek begeeft. Veeleer kan hij worden gekarakteriseerd als een hartstochtelijk politicus die (zoals hij zelf ook stelt) "geniet van het parlementaire spel" (DGW 6), leeft op het Binnenhof en droomt van de wereldpolitiek, zijn grote passie (Blok & Van Melle 2008, 66-67, IGW 19, PGW 5,7). We komen in de geraadpleegde bronnen (zoals al bleek) weliswaar veel kritiek tegen op medeparlementariërs en op de heersende te sterk consensusgerichte politieke cultuur, maar niet op het parlementaire systeem als zodanig. Al sinds 1990 is Wilders op het Binnenhof werkzaam, eerst als fractieassistent van Frits Bolkestein en sinds 1998 als Tweede Kamerlid. Terecht wordt dikwijls opgemerkt dat waarschijnlijk maar weinig politici zo goed alle procedures, netwerken en mores van het parlement kennen (PGW 5, RGW 4). Met enige verve vervulde hij als vervanger een dag lang het voorzitterschap van de Tweede Kamer. Het harmonieuze en professioneel ogende optreden van zijn fractie kan moeilijk los worden gezien van de grote parlementaire ervaring en vaardigheden van Wilders. Sommige van de door hem geselecteerde en opgeleide Kamerleden, zoals Hero Brinkman en Fleur Agema, zijn langzaam maar zeker uit de schaduw van Wilders getreden, zonder dat diens onomstreden machtspositie ook maar enigszins in gevaar komt (RGW 3, 5, 6, 7). De door de socioloog Anton Zijderveld met grote stelligheid voorspelde conflicten binnen de PVV lijken dan ook vooral gebaseerd op *wishful thinking* (Zijderveld, 2009).

In de geraadpleegde bronnen zijn eveneens betrekkelijk weinig voorbeelden te vinden van een regelrechte verheerlijking van het volk. In partijdocumenten als de Onafhankelijkheidsverklaring (2005), Klare Wijn (2006), Een nieuwe Gouden Eeuw (2006) of Een Nieuw-Realistische Visie (2006) wordt wel een aantal maal verwezen naar het volk of de burgers, maar die verwijzingen zijn dermate alge-

meen, dat het de vraag is of ze als populistisch kunnen worden beschouwd, zoals onder meer Lucardie (2009) stelt. Tegenover enkele positieve verwijzingen naar het volk staan in de partijdocumenten bovendien meer cultuurkritische opmerkingen over de Nederlandse burger die te snel klaagt en naar vaders Staat opkijkt, die “een haast onbepaalde vrijheid voor zichzelf opeist” en die, na jarenlang cultuurrelativisme, lomp, onbeschoft en ongedisciplineerd is geworden (DGW 2, 4). Het zijn opmerkingen die meer doen denken aan een oproep tot een conservatief moreel reveil dan aan populistische volksverheerlijking.

Wel heeft Wilders zich, sinds het vertrek van zijn neoconservatieve ideoloog Bart Jan Spruyt in augustus 2006, onmiskenbaar in meer populistische richting ontwikkeld. In interviews en in redevoeringen in de Tweede Kamer laat hij (maar ook zijn fractiegenoten) geen gelegenheid meer onbenut om te wijzen op de eenvoudige, gewone mensen die de criminaliteit, de islamisering en de politiek in het algemeen “spuugzat” zijn en die maatregelen eisen. Onmiskenbaar is, zoals ook taalkundigen hebben vastgesteld, zijn taalgebruik vanaf eind 2006/begin 2007 grover, populairder en plastischer geworden (Van Leeuwen, 2009; Mulder, 2009): ministers zijn “knettergek” of hebben een “ruggengraat van slagroom”, het regeringsbeleid is “baggerbeleid”, radicale moslims zijn “haatbaarden”, jonge Marokkaanse criminelen “straatterroristen”, de Nederlandse Antillen “een boevennest” en hij personifieert zijn vijand aan de hand van bekende Nederlanders of brengt hen in verband met in de pers breed uitgemeten incidenten binnen en buiten de politiek (onder meer TGW 6, 7, PGW 6). Deze vergroving valt samen met een toenemend etaleren van vooral een verbondenheid met de woede van het volk en zij kan in die zin als een stilistische smaakversterker van het populistische kernconcept worden beschouwd. Dit komt duidelijk naar voren in zijn geruchtmakende redevoering bij de Algemene Beschouwingen in 2008 en nogmaals in zijn bijdrage aan het Verantwoordingsdebat in mei 2009. In beide redevoeringen gebruikt Wilders de klassieke populistische stijlform van de twee naties, de valse natie van de elite en aanverwante en de ware, verdrukte natie: “de linkse grachtengordel en zijn kleffe vriendjes” die aan “het belastinggeld-infuus” liggen tegenover “de mensen die de rekening moeten betalen (...) die beroofd en bedreigd worden. Die zuchten onder de overlast van de straatterroristen, die zuchten onder de hoge belastingen en verlangen naar een sociaal Nederland” (TGW 6, 7).

Afgaande op dit soort redevoeringen en op de vele interviews waarin hij zich als spreekbuis van het belazerde volk opwerpt (onder meer IGW 5, 6,10) zou Wilders zonder veel problemen in ieder geval vanaf 2007 een populist genoemd kunnen worden. Toch zijn daar twee kanttekeningen bij te maken. Allereerst is het de vraag of de omarming van het gekrenkte volk niet vooral strategisch is in plaats van principieel. Gelet op het discours in de voorgaande jaren lijkt het vermoeden gerechtvaardigd dat dergelijke verwijzingen vooral zijn bedoeld om zijn afkeer van een linkse elite en van de Islam kracht bij te zetten, eerder dan om zijn grote bewonde-

HOE POPULISTISCH ZIJN GEERT WILDERS EN RITA VERDONK?

ring voor het volk te onderstrepen. Hoewel Wilders verschillende malen aangeeft er “trots op te zijn om voor die Nederlanders op te komen” (IGW 3, 5), wijst ook niets erop dat Wilders nu verwacht veel van “die Nederlanders” te kunnen leren, laat staan dat hij meent dat onder het volk de steen der wijzen kan worden gevonden. Wel stelt hij verschillende malen dat het hem, als “conviction politician” (een term die hij van de door hem bewonderde Thatcher leent), in wezen niet veel uitmaakt hoeveel burgers hem volgen (DGW 5, IGW 11, 12,13, 38): zijn koers zal hoe dan ook dezelfde blijven, wat het volk er ook van mag vinden. Misschien wel typerend voor zijn stroeve verhouding met het volk is zijn halfslachtig aandoende voorkeur voor vormen van directe democratie. Hij bekent zich rekkelijk laat en niet zonder dralen tot hervormingen van het kiesstelsel. In zijn tienpuntenplan in juli 2004 heet het nog resoluut: “Veranderingen in het kiesstelsel zijn onzinnig, het gaat om politici met lef en daadkracht” (DGW 6). Pas in het verkiezingsprogramma uit 2006 pleit hij uitdrukkelijk voor een districtenstelsel, meer gekozen functies en meer referenda als middel om de burger meer invloed te geven (DGW 1). Toch valt op hoe weinig Wilders in interviews en in de Tweede Kamer op het thema terugkomt: over referenda bijvoorbeeld lijkt hij alleen te spreken als een hem onwelgevallig thema ter sprake komt (de toetreding van Turkije tot de EU bijvoorbeeld).

We herkennen bij Wilders kortom zeker een aantal kenmerken van populisme, waarbij er vanaf eind 2006-2007 onmiskenbaar ook een stijgende lijn is te ontdekken door zijn meer veelvuldige verwijzingen naar het vernederde volk. Toch zijn er ook krachtige argumenten die de bruikbaarheid van het etiket op zijn minst relativeren. Weliswaar toont Wilders zich in bijna alles een politicus die leeft van en gedijt bij conflict, maar het is de vraag of het hem uiteindelijk gaat om de antagonistische tegenstelling tussen het deugdzame volk en een corrupte elite. Daarvoor ontbreekt het toch te veel aan een consistente en consequente verheerlijking van het volk, waarmee een van de basisingrediënten van een populistisch discours slechts in beperkte mate aanwezig is. Wellicht is het daarom beter om Wilders' strijd tegen de elite vooral te zien in de context van het in wezen internationale conflict tussen de Islam en het Westen.

5. Rita Verdonk

Veel meer dan Geert Wilders kan Rita Verdonk als populist worden beschouwd. De genoemde kenmerken van populisme zijn bij haar zonder veel moeite terug te vinden, zij het dat onmiskenbaar sprake is van een stijgende lijn vanaf het moment dat zij als “de kandidaat van het volk” in 2006 meedong naar het lijsttrekkerschap van de VVD tot aan de oprichting van Trots Op Nederland in 2008. In redevoeringen in de Tweede Kamer en voor Trots Op Nederland, in de talrijke interviews die

zij vanaf 2006 heeft gegeven en in de mede door haar geformuleerde visie voor Trots Op Nederland analyseert zij de politieke werkelijkheid vanuit het conflict tussen een verdorven elite en een deugdzaam volk, dat aan de basis staat van een vertrouwenscrisis die het land in zijn greep heeft (onder meer Interviews Rita Verdonk (IRV) 3, 6, 7, 9, 10). Het wantrouwen dat veel burgers tegenover de politiek zouden koesteren is volgens Verdonk een gevolg van het gebrek aan vertrouwen van de politiek in het Nederlandse volk en de Nederlandse cultuur (Toespraken Rita Verdonk (TRV) 1, 2, 3). Dit gebrek aan vertrouwen in de Nederlandse natie uit zich in een hoge belastingdruk en een overdaad aan regels en bepalingen ('Wie het volk wantrouwt, heeft veel ambtenaren nodig' (Reportages Rita Verdonk (RRV) 4). Een blik op de vaderlandse geschiedenis leert volgens Verdonk echter dat we een "volk van ondernemers" zijn en die, zo stelt ze met een verwijzing naar een populaire reclame, "leg je niet je wetten op, die laat je in hun waarde" (TRV 1). Ook zuinigheid en vlijt zijn volgens Verdonk van die "prachtige Nederlandse eigenschappen waar de overheid echter kennelijk niet van heeft gehoord" (Documenten Rita Verdonk (DRV) 1).

Het gebrek aan vertrouwen in en en trots op de Nederlanders blijkt volgens Verdonk ook uit een gebrekkig functionerende democratie, waarin volgens haar alleen "verzuurde partijleden en beroepspolitici" de dienst uitmaken en "onder elkaar de baantjes in het bestuur en in de talrijke belangengroepen van ons land verdelen" (TRV 1). De "gewone Nederlandse burgers", de 98% van de bevolking die geen lid is van een politieke partij, worden niet gehoord omdat "de politiek" hun mening minacht. Hoewel minder dan bij Wilders kent het anti-elitisme ook bij Verdonk een conspiratistisch element. In haar toespraak bij de lancering van Trots Op Nederland (maar ook in enkele interviews) zinspeelt Verdonk op het bestaan van "een sterke 'weg-met-ons'-stroming die ons al jaren wil doen geloven dat onze cultuur niet bestaat en die onze waarden en normen zelfs minderwaardig vindt ten opzichte van andere culturen". Onder meer zou dit blijken in het ter discussie stellen van het sinterklaasfeest en de oprichting van allerlei slavernijmonumenten (TRV 1, ook IRV 3, 5). Anders dan bij Fortuyn (de Linkse Kerk) of Wilders (Eurabië) blijft deze door Verdonk gesignaleerde samenzwering zeer ongespecificeerd. Een al te sterke polarisatie tegen links of zelfs tegen de Islam zou ook niet passen bij Verdonks algeheel meer centripetale streven om het volk te verenigen in een soort nieuwe synthese – "zorgen dat we weer allemaal Trots op Nederland worden" – waarin de onnodige, politieke links-rechts conflicten zijn opgelost (TRV 1, IRV 7). Ook allochtonen, zelfs islamitische allochtonen, kunnen deel uitmaken van deze synthese, zij het dat daarvoor wel zonder enig voorbehoud de superioriteit van de Nederlandse natie moet worden erkend. Iedere relativisering hiervan is lippendienst aan de "weg-met-ons-stroming" en een loochening van de dominante aard van de Nederlander ("Nederlanders hebben het niet in zich om te discrimineren. Wij zijn al eeuwenlang een gastvrij volk" (TRV 1, IRV 3, 7)).

Naast de kenmerken anti-elitisme, volksverheerlijking en conspiratisme zijn ook het voluntarisme en de voorkeur voor directe democratie sterk vertegenwoordigd. De ‘echte problemen’ waarmee Nederland kampt – onder meer de files, het onderwijs, criminaliteit – stelt Verdonk zonder blikken of blozen volledig te kunnen oplossen door een combinatie van een vorm van directe democratie en daadkrachtig bestuur (TRV 1, RRV 14). Enerzijds wil ze de burgers in het land laten meedenken over het gewenste beleid (allereerst via een ingenieus wikisysteem, later vooral door “meedenkdagen”), anderzijds wil ze dat beleid ook zonder veel mitsen en maren doorvoeren, een taak waarvoor Verdonk zichzelf en enkele andere niet uit de politieke elite afkomstige doeners bij uitstek geschikt acht (RRV 4, 9, TRV 3). Als de stuurvrouw – zoals zij zichzelf liet fotograferen – is zij in wezen niets meer dan degene die stevig vasthoudt aan de koers die de burgers voor haar hebben bepaald. Dat de uitgestippelde koers eveneens beperkt wordt door constitutionele beperkingen, internationale afspraken, bureaucratische procedures en de vertegenwoordiging van minderheden wordt door Verdonk maar in beperkte mate onderkend. In een interview met *NRC Handelsblad* stelde ze zelfs ronduit dat aan tafel thuis de drie gezinsleden die patat willen het ook winnen van de twee die voor zuurkool opteren. “Heel simpel. Zo werkt democratie. Je moet samen kijken naar wat je wilt met het land, dan een afspraak maken, en die dan ook echt uitvoeren. Niet gaan twijfelen als er iemand toch iets anders wil” (IRV 11).

Veel commentatoren en politici zagen in deze “patat/zuurkool-controverse” (zoals J.A.A. van Doorn (2008) Verdonks simplistische democratievisie spottend typeerde), het ingenieuze wikisysteem dat vooral allerlei ludieke schertsvoorstellen leek op te leveren (sjoelen als olympische sport, gratis aambeienzalf (RRV 3, PRV 2)) en de strijd voor het behoud van het sinterklaasfeest aanleiding om Verdonks initiatief te bespotten. Waar Wilders en Fortuyn door menigeen in ieder geval nog als waardige tegenstanders werden beschouwd, gold Verdonks beweging voor veel commentatoren vanaf het begin als het summum van een minderwaardig soort politieke kitsch (Portret Rita Verdonk (PRV) 2, 3, 4). Al deze negatieve, soms naar ridiculisering neigende commentaren ten spijt kon Verdonk echter lange tijd bogen op een grote populariteit onder delen van de bevolking. Als tweede op de lijst van de VVD haalde ze bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer meer stemmen dan lijsttrekker Mark Rutte, een unicum in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Zelfs nog voordat van enigerlei visie of organisatie sprake was, haalde Verdonks nieuwe beweging Trots Op Nederland reeds meer dan twintig zetels in de peilingen. Ruim twintig procent van de bevolking zag in haar de ideale minister-president (De Vrind 2008). Het is verleidelijk om de persoonlijke populariteit van Verdonk op te vatten als een teken van charismatisch leiderschap. Daar we weinig weten over de motivatie van degenen die in 2006 op haar hebben gestemd en van degenen die in de lente van 2008 zijn gepeild, kan hierover in algemene zin weinig worden gezegd (Van Praag, 2006). Wel heeft Verdonk, anders dan Wilders, een actieve campagne in zaaltjes

gevoerd, waarover door journalisten veel is bericht. Afgaande op de verschillende verslagen van dergelijke bijeenkomsten en de opgenomen citaten van aanwezige bezoekers zijn enkele symptomen van een charismatisch leiderschap zeker zichtbaar: een groot vertrouwen in de persoonlijke kracht van Verdonk, gevoelens van persoonlijke verwantschap maar ook een geloof in de door Verdonk verwoorde gedeelde opdracht om het land te verbeteren (RRV 2, 3, 4, 5, 7, 8, PRV 3). Of zoals journalist Marcel Wiegman in zijn reportage constateerde: “Over inhoud gaat het niet, laat staan over concrete voornemens over bijvoorbeeld de files. Rita Verdonk is een gevoel, en dat gevoel heet vertrouwen” (RRV 2). Toch geldt ook hier dat de beschikbare gegevens eigenlijk te mager zijn om duidelijke conclusies te trekken. Wel kan zonder meer gesteld worden dat Verdonk veel meer dan Geert Wilders voldoet aan het populistische leaderstype van de in wezen apolitieke buitenstaander. Weliswaar is zij tussen 2003 en 2006 vier jaar minister voor vreemdelingenzaken en integratie geweest, maar zij begint dat ministerschap als een volstrekte politieke *nobody*. Zij is dan nog geen jaar een tamelijk passief lid van de VVD en haar carrière (onder meer directrice van een gevangenis en ambtenaar op verschillende ministeries) heeft zich tot dan toe volledig buiten de openbaarheid afgespeeld. In haar termijn als minister profileert zij zich bovendien vooral als een zeer strenge bestuurder die door haar strenge uitleg van regels met betrekking tot inburgering en asiolverzoeken in conflict komt met de Tweede Kamer, mensenrechtenjuristen, burgemeesters en wethouders, vertegenwoordigers van allerlei belangenorganisaties en uiteindelijk zelfs partijgenoten (RRV 7, IRV 2, PRV 8, 11; Schulte & Soetenhorst, 2007). Haar worden door zowel linkse en rechtse politici en commentatoren een kille starheid, visieloze polarisatie, minachting voor het parlement en een volstrekt gebrek aan politiek gevoel verweten.

Met enig succes weet zij van deze door insiders aangewreven zwakte haar kracht te maken. Zeker na haar vertrek uit de VVD – op 17 oktober 2007 – gaat zij haar imago van strenge bestuurder sterker mengen met de apolitieke stijl van de *‘reluctant politician’* die de politiek vooral beschouwt als veel onnodig gedoe en geklets, waarop niemand zit te wachten en dat alleen maar afleidt van het “echt oplossen van de echte problemen”. Zeker na haar vertrek uit de VVD maakt zij in ieder interview schampere opmerkingen over de wereldvreemde politiek in de Tweede Kamer, in haar ogen bolwerk van “het Haagse geneuzel” en van “saaië mannen in driedelig grijs” waarmee je nooit eens “dubbel ligt”. Liever dan op het Binnenhof (waar ze zich weinig vertoont) vertoeft ze, zoals ze dikwijls stelt, onder “de gewone mensen” die “haar taal spreken” en die net als zij meer van gezelligheid en amusement dan van politiek houden (IRV 3, 4, 8, 10, 12, 18, RRV 14, TRV 3). Haar beweging Trots Op Nederland heeft dan ook een sterk apolitieke uitstraling: de naam en het partijlogo doen meer denken aan een vereniging voor voetbalsupporters en de beweging wordt ook niet opgericht met een met moties doorspekte vergadering in een congreszaal, maar gelanceerd met een show in de *passengers’*

terminal in Amsterdam. Onder de aanwezigen waren nauwelijks politici, maar wel veel zakenlieden en ‘bekende Nederlanders’ uit de showbusiness en *society-watchers* die zich vooral geïnteresseerd toonden in Rita’s couture en visagie (RRV 6). Een dergelijke manifestatie van glamour en glitter kan op het eerste gezicht wellicht moeilijk als typerend voor een volkse stijl worden beschouwd. Tegelijk sluit zij wel aan bij de belangstelling bij grote delen van de bevolking voor show, entertainment en *celebrities*, waarmee deze stijl aldus toch een verbondenheid suggereert met wat de mensen bezighoudt (Van Zoonen, 2005). Tellen we daarbij op Verdonks eenvoudige, heldere taalgebruik en het gebruik van herkenbare anekdotes uit de praktijk van alledag (zoals de genoemde patat-zuurkool-anekdote), dan voert het niet te ver om haar stijl als volks te beschouwen.

Afgaande op de genoemde kenmerken kunnen Rita Verdonk en haar beweging bijna als een schoolvoorbeeld van een populistische leider en beweging worden beschouwd. Dat haar beweging binnen een jaar na de oprichting weinig toekomst meer lijkt te hebben – in de peilingen zijn van de dertig zetels een jaar later nog 1 à 2 zetels overgebleven – doet daar weinig aan af. Sterker nog, het snelle verval past bij het zelfondermijnende karakter dat volgens Paul Taggart het populisme kenmerkt. Door een sterk geloof in een charismatisch of in ieder geval daadkrachtig leiderschap enerzijds en de afkeer van institutionalisering en organisatie anderzijds is het populisme volgens hem “destined to be self-limiting” (Taggart, 2000, 100). Bij Verdonk gold dit des te sterker omdat de nadruk op haar daadkrachtige stijl van leiderschap uiteindelijk botste op haar radicale invulling van het populisme. De door Verdonk consequent toegepaste populistische logica om de hooggeachte burgers haar programma te laten bepalen, bleek een boemerang, aangezien al spoedig klachten vanuit de achterban opstaken dat Verdonk zelf te weinig “daadkracht en smoel” toonde en een programma te lang op zich liet wachten (RRV 15, RRV 1). Daarnaast werd het door Verdonk zo zorgvuldig gekoesterde imago van daadkracht en oprechtheid ondermijnd door het pijnlijke gedraai om haar jeugdige lidmaatschap van de linkse PSP en door onverkwikkelijke mediaruzies met de naaste bondgenoten Ed Sinke en Kay van der Linde. Haar vrijwel alom als buitengewoon zwak beoordeelde optredens in het parlement (PRV 2, IRV 3, 5) maakten bovendien duidelijk dat ook ‘*the politics of anti-politics*’ uiteindelijk ook wordt beoordeeld met in wezen politieke criteria als overtuigingskracht, dossierkennis en enige vaardigheid in het politieke handwerk. In tegenstelling tot Wilders begreep Verdonk niet dat wie wil uitstralen zich te willen distantiëren van het spel, dat alleen kan doen door enig besef te hebben van de spelregels en mores. Het eerste jaar uit het bestaan van Trots Op Nederland lijkt daarmee een dramatisch voorbeeld van de beperkingen van een populisme in zijn meest zuivere gedaante. Hoewel TON in het tweede jaar van het bestaan zowel inhoudelijk en organisatorisch enige vorm begint te krijgen (met zelfs de oprichting van een jongeren- en een ouderenafdeling), lijkt zij – afgaande op de peilingen tijdens het schrijven van dit artikel – electoraal op sterven na dood.

6. Conclusies

Het doel van dit artikel was om na te gaan of de politici Geert Wilders en Rita Verdonk en hun respectieve partijen als populistisch kunnen worden beschouwd, zoals zowel in media als wetenschap dikwijls wordt verondersteld. Op basis van de theoretische literatuur werd een ideaaltypisch populisme geconstrueerd, dat bestond uit een zevental kenmerken. Onderscheid werd daarbij gemaakt tussen het kernconcept, de basisingrediënten (1 en 2) en aanvullende kenmerken die als smaakversterkers werden opgevat. Een benadering waarin slechts partijdocumenten werden geanalyseerd werd niet voldoende geacht vanwege praktische problemen (gebrek aan partijinterne literatuur) maar ook omdat dit een te sterk onderscheid tussen vorm en inhoud met zich mee zou kunnen brengen, waardoor bepaalde kenmerken onderbelicht zouden blijven. Deze keuze kan – zeker binnen de beperkingen van een artikel – leiden tot een wellicht soms wat impressionistische analyse, vooral als het gaat om minder tastbare aspecten als charisma, uitstraling en stijl. Vooral in het geval van charisma bleken de bronnen eigenlijk te mager om uitspraken te kunnen doen. Toch heeft de keuze voor een bredere aanpak als meerwaarde dat contrasten en relaties tussen optreden, presentatie en vertoog aan het licht komen, die anders makkelijk over het hoofd waren gezien. Het populistisch gehalte van Verdonk wordt niet alleen bepaald door haar geregelde verwijzingen naar het goede volk tegenover de corrupte elite, maar wordt versterkt door de consequentie die zij daaruit trekt, namelijk het raadplegen van dat volk over het te voeren beleid. Haar afkeer van de politieke elite, en eigenlijk van politiek als zodanig, blijkt niet slechts uit woord (“Haags geneuzel”) maar ook gebaar (afwezig in het parlement en apolitieke uitstraling). Die contrasten stonden voor een deel ook aan de basis van het oordeel dat is uitgesproken over het populistisch gehalte van beide politici. In een schema zou het resultaat van de analyse aldus kunnen worden weergegeven:

	Wilders	Verdonk
Basingrediënten		
1. Anti-elitisme	+	+
2. Volksverheerlijking	+/-	+
Smaakversterkers		
3. Samenzweringstheorie	++	+
4. Volkse stijl	+	+
5. Voluntarisme	+	+
6. Directe democratie	+/-	+
7. Charismatisch leiderschap	(+/-)	(+)

Daar Wilders een veel sterkere neiging tot samenzweringstheorieën heeft dan Verdonk en deze ook een veel belangrijkere plaats innemen in zijn gehele discours,

HOE POPULISTISCH ZIJN GEERT WILDERS EN RITA VERDONK?

zijn hier twee plusjes geplaatst. Daarentegen zijn de kenmerken volksverheerlijking en directe democratie met een plus-min gewaardeerd, hoewel bij beide kenmerken wel een duidelijke ontwikkeling in meer populistische richting zichtbaar is. Bij het kenmerk charismatisch leiderschap was het weliswaar moeilijk uitspraken doen over het hem toegedichte charisma. Wel echter zagen we een specifiek element van een populistische leiderschapsstijl bij hem ontbreken dat bij Verdonk wel sterk aanwezig was, namelijk een ostentatieve afkeer van politiek.

Zonder te pretenderen een volledige verklaring te geven voor het opvallende verschil in de ontwikkeling van de populariteit van beide partijen in de hier onderzochte periode, zijn de verschillen in hun populismegraad hiervoor niet zonder betekenis geweest. Verdonks consequent doorgevoerde populisme bleek, om het in marxistische termen te zeggen, aan zijn innerlijke contradicties ten onder te gaan. Haar experiment met directe democratie (de wikidemocratie) ging uit van de populistische fictie van een volk met homogene belangen en leidde daardoor juist precies tot datgene dat zij namens datzelfde volk wilde bestrijden: namelijk het gebrek aan daadkracht en leiderschap van de politieke elite. De vergelijking met Verdonk leert dat het (voorlopige) succes van Wilders zo bezien eerder te danken is aan diens halfslachtige populisme. Juist zijn al dan niet gestileerde eigenzinnigheid – de zelfbenoemde *conviction politician* die “lak heeft aan anderen” en “immuun is voor andere meningen” – én zijn rijke ervaring met en grote talent voor het politieke spel staan, zo bezien, aan de basis van zijn succes als de vertolker van gevoelens van politieke onvrede.

Noot

1. De auteur dankt Peter van Aelst, Ruud Koole, Rimko van der Maar, Henk te Velde en de drie anonieme reviewers voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Bibliografie

- Aaronovitch, David (2009). *Voodoo Histories. The Role of the Conspiracy Theory in Shaping Modern History*. London: Jonathan Cape Lt.
- Abts, K. (2004). Het populistisch appèl: voorbij de populaire communicatiestijl en ordinaire democratiekritiek. *Tijdschrift voor Sociologie*, 25 (4), 451-476.
- Albertazzi, D., & McDonnell, D. (2008). Introduction: The Sceptre and the Spectre. In D. Albertazzi en D. McDonnell, *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*. New York: Palgrave.

- Bat Ye'or (2005). *Eurabia. The Euro-Arab Axis*. New York: Associated University Presses.
- Bat Ye'or (2001). *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*. New York: Fairleigh Dickinson University Press.
- Berlet, C., & Lyons, M. (2000). *Right-Wing Populism in America: Too Close for Comfort*. New York: Guilford Press.
- Berting, J. (2003). Vormen van leiderschap in populistische en fundamentalistische bewegingen. In D. Houtman et al. (Eds.), *Cultuur telt. Sociologische opstellen voor Leo d'Anjou* (pp. 19-34). Maastricht: Shaker.
- Betz, H. G. (2007). Against the 'Green Totalitarianism': Anti-Islamic Nativism in Contemporary Radical Right-Wing Populism in Western Europe. In C. Schori Liang (Ed.), *Europe for the Europeans*. London: Ashgate.
- Blok, A., & Melle, J. van (2008). *Veel gekker kan het niet worden. Het eerste boek over Geert Wilders*. Hilversum: Just Publishers.
- Blommaert, J. (2004). Populisme als spreekregime. In J. Blommaert, E. Corijn, D. Lesage & M. Holthof, *Populisme*. Berchem: EPO.
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2-16.
- Carr, M. (2006). You are now Entering Eurabia. *Race & Class*, 48 (1), 1-22.
- Doorn, J.A.A. van (2008). Democratie is ook voor discriminatie te gebruiken. *Trouw* 29-3-2008.
- Dorna, A. (2003). Wer ist Populist. Annäherung an ein politisches Phänomen. <http://www.eurozine.com/pdf/2003-11-25-dorna-de.pdf>.
- Ellemers, J.E. (2002). Het fenomeen Fortuyn. De revolte verklaard. *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2002* (pp. 252-266).
- Haan, I. de (2003). Het populisme en de republikeinse traditie. *Nieuwste Tijd. Kwartaalschrift voor Eigentijdse Geschiedenis*, 8, 26-38.
- Hawkins, K. (2009). Is Chávez populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, 42, 1040-1067.
- Jagers, J. (2007). *De stem van het volk. Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen*. Universiteit van Antwerpen.
- Jagers, J. & Walgrave, S. (2007). Populism as a Political Communication Style. An Empirical Study of Political Parties' Discourse in Belgium. *European Journal of Political Research*, 46, 319-345.
- Jansen, H., & Snel, B. (2009). *Eindstrijd. De finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*. Amsterdam: Uitgeverij Van Praag.
- Kazin, M. (1995). *The Populist Persuasion: An American History*. New York: Basic Books.
- Koole, R. (2009). De populismeparadox. *Socialisme en Democratie*, 66, 9, 33-38.
- Leeuwen, M. van (2009). Het hoofdzinnenbeleid van Wilders. *Tekstblad*, (2), 6-11.
- Lucardie, A.P.M. (2007). Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriottisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots

HOE POPULISTISCH ZIJN GEERT WILDERS EN RITA VERDONK?

- op Nederland. *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2007* (pp. 176-190).
- MacRae, D. (1969). Populism as an Ideology. In G. Ionescu & E. Gellner, *Populism. Its Meanings and National Characteristics* (pp. 153-164). London: Weidenfeld and Nicholson.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542-563.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical-Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mulder, N. (2009). *Knettergekke ministers en ruggengraten van slagroom. Het gebruik van emotie-opwekkende retorische middelen door Geert Wilders*, Masterscriptie Universiteit Utrecht februari 2009. http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2009-0327-201224/Scriptie_Nicole_Mulder.pdf.
- Netwerk (2008). Het jaar van het populisme. Uitzending 2-7-2008. <http://www.netwerk.tv/uitzending/2008-07-02/het-jaar-van-het-populisme>.
- Pasquino, G. (2008). Populism and Democracy. In D. Albertazzi & D. McDonnell, *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*. New York: Palgrave.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Pels, D., & Velde, H. te (2000). Politieke stijl in perspectief. In D. Pels & H. te Velde, *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Pfahl-Traugher, A. (1994). *Volkes Stimme? Rechtspopulismus in Europa*. Bonn: Dietz.
- Praag, Ph. van (2006). Rutte versus Verdonk. Was dit nu echt het probleem van de VVD? In *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (pp. 135-153).
- Schulte, A., & Soetenhorst, B. (2007). *Daadkracht en duidelijkheid. Vijf jaar crisis in de VVD*. Amsterdam: Van Gennep.
- Spruyt, B. J. (2006). De verdediging van het Westen. Leo Strauss, Amerikaans neoconservatisme en de kansen in Nederland (Roosevelt-lezing 2006). Uitgave van de Edmund Burkestichting <http://www.burkestichting.nl/nl/actueel/roosevelltelling.pdf>.
- Stoker, G. (2006). *Why Politics Matters. Making Democracy Work*. New York: Palgrave MacMillan.
- Taggart, Paul (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taguieff, P-A. (1995). Political Science Confronts Populism. *Telos*, 103 (1), 9-43. *Political Research*, 29 (3), 257-262.
- Vossen, Koen (2008). Van het volk, voor het volk. De onstuitbare opmars van een vage term. *De Groene Amsterdammer* 25-7-2008.
- Vrind, B. de (2008). 20% kiezers; Verdonk ideale premier. *Dagblad De Pers* 4-4-2008.
- Ware, A. (2002). The United States: Populism as a Political Strategy. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 101-119). New York: Palgrave MacMillan.

- Wiles, P. (1969). A Syndrome, not a Doctrine. In G. Ionescu & E. Gellner, *Populism. Its Meanings and National Characteristics* (pp. 166-179). London: Weidenfeld & Nicholson.
- Worsley, P. (1969). The Concept of Populism. In G. Ionescu & E. Gellner, *Populism. Its Meanings and National Characteristics* (pp. 212-249). London: Weidenfeld & Nicholson.
- Zijderveld, A. (2009). *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Uitgeverij Cossee.
- Zoonen, L. van (2005). *Entertaining the Citizen: When Politics and Popular Culture Converge*. Oxford: Rowman & Littlefield.

Rita Verdonk

Interviews Rita Verdonk 2003-2009 – IRV

1. Thijs Niemantsverdriet, *Vrij Nederland* 4-7-2009
2. Wouter Pennings, *Algemeen Dagblad* 14-3-2009
3. *HP de Tijd* 2-1-2009
4. *De Telegraaf* 20-12-2008
5. Paul Jansen en Job Slok, *De Telegraaf* 14-12-2008
6. Syp Winia, *Elsevier* 5 juli 2008
7. Bart van Zoelen, *Het Parool* 24 mei 2008
8. Mark van der Werff, *Algemeen Dagblad* 8-4-2008
9. *Spits* 28-4-2008
10. Wierd Duk, *Nederlands Dagblad* 22-3-2008
11. Sandra Heerma van Voss, *NRC Handelsblad* 9-2-2008
12. *De Telegraaf* 24-12-2007
13. Job van de Sande, *Algemeen Dagblad* 18-10-2007
14. Meindert van der Kaaij, *Trouw* 30-6-2006
15. Bas Soetenhorst, *Het Parool* 25-4-2006
16. Job van de Sande, *Algemeen Dagblad* 15-4-2006
17. W. Scherrenburg, *Vrouwen op het Binnenhof. Interviews met Nederlandse politica's* (Amsterdam 2006)
18. *De Telegraaf* 23-12-2005
19. Michiel Kruijt, *de Volkskrant* 24-12-2005
20. *De Telegraaf* 17-10-2005
21. Margalith Kleijwegt en Max van Weezel. *Vrij Nederland* 18-6-2005
22. *De Telegraaf* 24-12-2004
23. Rene Moerland, *NRC Handelsblad* 17-12-2004
24. Jan Hoedeman, *de Volkskrant* 9-10-2004

HOE POPULISTISCH ZIJN GEERT WILDERS EN RITA VERDONK?

25. Rene Moerland en Jos Verlaan, *NRC Handelsblad* 7-2-2004
26. Marcel ten Hooven, *Trouw* 4-2-2004
27. Truska Bast, *Opzij* 1-1-2004
28. Rob Sebes, *De Telegraaf* 11-10-2003

Reportages Rita Verdonk 2003-2009 – RRV

1. Maaïke Ruyter, *Algemeen Dagblad* 16-3-2009
2. Marcel Wiegman, *Het Parool* 5-6-2008
3. Sandra Heerma van Voss en Jan Meeus, *NRC Handelsblad* 28-6-2008,
4. Lidy Nicolassen, *De Volkskrant* 7-6-2008
5. Piet H.de Jong, *Nederlands Dagblad* 5-4-2008
6. *De Telegraaf* 4-4-2008
7. Klaas Broekhuizen, *Financieel Dagblad* 4-4-2008
8. Sandra Heerma van Voss & Jan Meeus, *NRC Handelsblad* 4-4-2008
9. Jan Tromp, *De Volkskrant* 4-4-2008
10. Marcel Wiegman, *Het Parool* 3-4-2008
11. Sandra Heerma van Voss en Jan Meeus, *NRC Handelsblad* 3-4-2008
12. Serda Nordhussen, *Trouw* 1-4-2008
13. Liesbeth Wytzes, *Elsevier* 29-3-2008
14. Lidy Nicolassen. *de Volkskrant* 31-3-2008
15. Han van Soest. *Algemeen Dagblad* 22-3-2008
16. *De Volkskrant* 3-6-2006
17. Margalith Kleijwegt, *Vrij Nederland* 3-4-2004
18. Cees van der Laan, *Trouw* 11-10-2004
19. *Het Parool* 23-5-2003

Portretten Rita Verdonk 2009-2003 – PRV

1. Kustaw Bessems, *De Pers* 24-9-2008
2. Eric Vrijssen, *Elsevier* 20-9-2008,
3. Cees van der Laan, *Trouw* 1-4-2008
4. Jaco van Lambalsen, *Opzij* 1-6-2008
5. Harm Ede Botje & Sander Donkers, *Vrij Nederland* 20-5-2008
6. Guus Valk, *NRC.NEXT* 17-10-2007
7. Guus Valk, *NRC.NEXT* 13-6-2007
8. Matthijs Smits, *Het Financieele Dagblad* 5-4-2006
9. *De Telegraaf* 20-12-2005
10. F. Santing, *NRC Handelsblad* 6-7-2005

11. Cees van der Laan, *Trouw* 17-6-2005
12. Jannetje Koelewijn, *NRC Handelsblad* 10-6-2006
13. Elaine de Boer, *de Volkskrant* 6 juni 2003

Toespraken Rita Verdonk – TRV
(raadpleegbaar via www.trotsopnederland.com)

1. Nieuwe beweging, andere politiek, beter Nederland! Toespraak bij presentatie Trots Op Nederland 4-4-2008.
2. Rita's openingspeech, 'Trots Op NL' meedenkdag 15-3-2009
3. Rita's visie 2 januari 2009
4. Toespraak opening Creiler Flora, 5 februari 2009
5. Bijdrage Verantwoordingsdebat Tweede Kamer 30 mei 2009
6. Bijdrage Tweede Kamer debat onderzoek besluitvorming inval Irak 5 februari 2009

Documenten Rita Verdonk – DRV
(raadpleegbaar via www.trotsopnederland.com)

1. Visie van Trots Op Nederland 2009
2. Manifest bij verantwoordingsdag 2009

Geert Wilders

Portretten en biografische artikelen – PGW (plus auteur indien vermeld)

1. Lizzy van Leeuwen, *De Groene Amsterdammer* 2-9-2009
2. Binnert de Beaufort, *De Groene Amsterdammer* 11-4-2008
3. Herman Staal en Dirk Stokmans, *NRC Handelsblad* 29-3-2008
4. *De Telegraaf* 16-3-2008
5. Liesbeth Wytzes, *Elsevier* 18-8-2007
6. Derk Stokmans en Jeroen Wester, *NRC Handelsblad* 8-8-2007
7. Theo Koele, *De Volkskrant* 10 april 2007
8. Meindert van der Kaaij, *Trouw* 11-12-2004
9. Eric Vrijzen, Casper van Tartwijk, *Elsevier*, 11-9-2004
10. *Dagblad van het Noorden* 4-9-2004
11. *Dagblad Tubantia/Twentsche Courant* 4-9-2004
12. Raymond van den Boogaard, *NRC Handelsblad* 3-5-2004
13. Bas Soetenhorst. *Het Parool* 27-4-2004,

HOE POPULISTISCH ZIJN GEERT WILDERS EN RITA VERDONK?

14. Elaine de Boer en Theo Koele, *de Volkskrant* 20-11-2003
15. Bas Soetenhorst, *Het Parool* 22-9-2001
16. Hans van Soest, *Rotterdams Dagblad* 21-6-2001
17. Nic van Rossum, *Elsevier* 11-12-1999
18. *De Telegraaf* 13 maart 1999

Interviews Geert Wilders – IGW (plus interviewer indien vermeld)

1. *De Telegraaf* 5-4-2009
2. Jeff Jacoby, *The Boston Globe* 8-3-2009
3. Herman Staal, *NRC Handelsblad* 7-3-2009
4. Karel Hille, *Story* 29-1-2009
5. *Metro* 22-12-2008
6. Joost Niemöller, *HP de Tijd* 19-12-2008
7. *De Volkskrant* 2-8-2008
8. Jeroen Schuiten, *Knack Magazine* 30 juli 2008
9. H. Staal en D. Stokmans, *NRC Handelsblad* 24-5-2008
10. *De Telegraaf* 12-5-2008
11. Ron Meerhof, *De Volkskrant* 24-12-2007
12. Joost Niemöller, *HP de Tijd* 12-12-2007
13. *Spits* 2-12-2007
14. *Algemeen Dagblad* 23-10-2007
15. Maarten Reijnders, *De Pers* 18-8-2007
16. Syp Winia, *Elsevier* 7-4-2007
17. Wierd Duk, *Dagblad van het Noorden* 23-3-2007
18. Guus Valk, *NRC Handelsblad* 24-2-2007
19. Kustaw Bessems, *De Pers* 13-2-2007
20. *De Telegraaf* 25-11-2006
21. H. Polman, *Dagblad van het Noorden* 8-11-2006
22. Meindert van der Kaaij, *Trouw* 21-3-2006
23. Joost Niemöller, *HP de Tijd* 28-10-2005
24. *Het Parool* 25-10-2005
25. Raoul du Pre, *De Volkskrant* 14-3-2005
26. Egbert Kalse, *NRC Handelsblad* 19-2-2005
27. Eric Vrijzen, *Elsevier* 15-1-2005
28. Bas Soetenhorst, *Het Parool* 31-12-2004
29. Ria Roerink en Martin Visser, *Financieel Dagblad* 31-12-2004
30. Meindert van der Kaaij en Esther Lammers, *Trouw* 20-12-2004
31. Jean Dohmen, *AD* 18-12-2004
32. Rene Moerland, *NRC Handelsblad* 7-12-2004

33. Rene Moerland, *NRC Handelsblad* 29-11-2004
34. *De Telegraaf* 31-10-2004
35. Steffie Kouters, *De Volkskrant* 23-10-2004
36. *De Telegraaf* 1-9-2004
37. Jan Hoedeman, *De Volkskrant* 1-9-2004
38. Nausicaa Marbe, *Vrij Nederland* 31-7-2004
39. Eric Vrijzen, *Elsevier* 10-7-2004
40. *Esquire* 1-5-2004
41. *PZC* 26-6-2004
42. Frans van Deijl, *HP de Tijd* 6-2-2004
43. Theo Koele, *De Volkskrant* 10-4-2003
44. Theo Koele, *De Volkskrant* 18-2-2002

Reportages Geert Wilders – RGW (plus auteur indien vermeld)

1. Thijs Broer en Sophie Derkzen, *Vrij Nederland* 25-4-2009
2. *De Telegraaf* 1-3-2009
3. Herman Staal, *NRC Handelsblad* 7-3-2009
4. Eric Vrijssen, *Elsevier* 26-7-2008
5. Dick Hofland en Wierd Duk, *Leeuwarder Courant* 22-12-2007
6. Sanne ten Hoove en Marcel van Lieshout, *De Volkskrant* 24-11-2006
7. Jan Kleijnijenhuis, *Trouw* 3-4-2007
8. Robert Giebels en Reinoud Roscam Abbing, *NRC Handelsblad* 28-5-2005
9. Joost Niemöller, *HP de Tijd* 5-2-2005
10. Marc Chavannes, *NRC Handelsblad* 15-1-2005
11. Ron Meerhof, *De Volkskrant* 27-11-2004
12. Marcel ten Hooven, *Trouw* 8-11-2004

Columns/opiniestukken Geert Wilders (CGW)

1. Mohammed is springlevend (I) Column Geenstijl 23-1-2007
2. Mohammed is springlevend (II) Column Geenstijl 6-2-2007
3. Trouw aan de vlag, trouw aan Nederland, Column Geenstijl, 15-5-2007
4. De uitverkoop van Nederland, Column Geenstijl 18-4-2007
5. Minder dan varkens, Column Geenstijl 10-7-2007
6. Islamitische Republiek Nederland, Column Geenstijl 16-10-2007
7. Het gelijk van Winston Churchill', Column GeenStijl 1-5-2007
8. Het is tijd voor een liberale jihad, *Opinie NRC Handelsblad* 12-4-2003
9. Genoeg is genoeg, verbied de Koran, *Opinie De Volkskrant* 8-8-2007

Toespraken Geert Wilders (TGW), allen te raadplegen via www.pvv.nl

1. De Rotterdam-speech. 1-1-2005
2. Speech Jerusalem 14-12-2008
3. Speech New York 25-2-2009
4. 'De speech die Geert Wilders gehouden zou hebben'. Speech Hogerhuis Londen 12-2-2009
5. Speech in Los Angeles 7-4-2009
6. Inbreng Algemene Politieke Beschouwingen 18-9-2008
7. Inbreng Verantwoordingsdebat 28-5-2009
8. Inbreng Verantwoordingsdebat 22-5-2008
9. Inbreng Algemene Politieke Beschouwingen 19-9-2007
10. Inbreng Algemene Politieke Beschouwingen 27-9-2006
11. Inbreng Algemene Politieke Beschouwingen 21-9-2005
12. Inbreng Algemene Politieke Beschouwingen 28-9-2004

Documenten Geert Wilders (DGW)

1. Verkiezingspamflet 2006
2. Een Nieuwe Gouden Eeuw 2006
3. Klare Wijn 2006
4. Nieuw-realistische Visie 2006
5. Kies voor Vrijheid (inclusief onafhankelijkheidsverklaring) 2005
6. Recht(s) op je doel af. Stellingen Geert Wilders en Geert-Jan Oplaat voor partijraad VVD-Limburg (2004)